

HAK MEZHEP BATIL MEZHEP

Prof.Dr. Mehmet ATALAN¹

İslâm'ın bir din olarak teşekkül süreci, Hz. Muhammed'in yaklaşık yirmi üç yıl süren peygamberlik dönemi ile sınırlıdır. Bu dönem, vahyin insanlığa ulaştırıldığı ve İslâm'ın temel inanç, ibadet ve ahlâk ilkelerinin şekillendiği tarihsel süreci ifade etmektedir. Kur'ân'ın indirildiği bu zaman dilimi, aynı zamanda İslâm'ın kurucu ilkelerinin ortaya konulduğu ve dinin temel çerçevesinin belirginleştiği bir dönemdir. Dolayısıyla İslâm'ın din olarak kurumsallaşması ve temel esaslarının belirlenmesi, Hz. Peygamber'in hayatta olduğu bu süre içinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda peygamberlik dönemi, İslâm'ın hem teorik hem de pratik boyutlarının şekillendiği kurucu bir aşama olarak değerlendirilmektedir.

Hz. Peygamber, kendisine gelen vahyi insanlara tebliğ ederken aynı zamanda akli da etkin bir biçimde kullanarak İslâm'ın doğru anlaşılması ve sağlıklı bir şekilde hayata geçirilmesi konusunda örnek bir model ortaya koymuştur. Kur'ân'ın rehberliği ile şekillenen bu model, yalnızca inanç esaslarının açıklanmasından ibaret değildir; aynı zamanda bireysel ve toplumsal hayatın nasıl düzenlenmesi gerektiğine dair pratik bir çerçeve sunmaktadır. Bu nedenle Hz. Peygamber'in hayatı, İslâm'ın kurucu ilkelerinin somut bir biçimde hayata geçirilmiş hali olarak değerlendirilmektedir. Kur'ân'ın "en güzel örnek" olarak nitelendirdiği peygamber modeli, vahyin ilkelerinin insan hayatında nasıl karşılık bulabileceğini gösteren tarihsel bir tecrübe niteliği taşımaktadır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra vahiy süreci sona ermiş ve böylece İslâm'ın temel kurucu ilkeleri tamamlanmıştır. Bu aşamadan sonra Müslümanlara düşen temel görev, Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu bu sağlam modelden yararlanarak vahyi merkez alan bir anlayış geliştirmektir. Başka bir ifadeyle Müslümanlar, Kur'ân'ın rehberliğini esas alarak ve Hz. Peygamber'in örnekliliğinden hareketle, içinde buldukları zamanın ve toplumsal şartların gerektirdiği şekilde İslâm'ı anlamaya ve yaşamaya çalışmak durumundadırlar. Bu

¹ Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

süreçte geliştirilecek din anlayışının hem vahyin temel ilkeleriyle uyumlu olması hem de insan fitratı ile çelişmeyen bir nitelik taşıması büyük önem taşımaktadır.

Kur'ân'ın merkezde tutulması ve Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu modelin esas alınması, din anlayışının tarihsel süreç içinde değişen şartlara uyum sağlayabilmesi açısından da önemli bir ölçüt işlevi görmektedir. Toplumlar zaman içinde sosyal, kültürel ve siyasi açıdan değişime uğramakta; bu değişim de dinin anlaşılma biçimlerinde yeni yorum ve yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu nedenle İslâm'ın temel ilkeleri sabit kalırken, bu ilkelerin yorumlanma biçimleri tarihsel şartlara bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Kur'ân ve peygamber modeli, bu değişim sürecinde ortaya çıkabilecek yorumların istikametini belirleyen temel referans noktalarıdır.

İslâm tarihi boyunca ortaya çıkan mezhepler de bu yorum süreçlerinin ürünleri olarak değerlendirilebilir. Her mezhep, kendi düşünce sisteminin İslâm'ın temel ilkelerini en doğru şekilde temsil ettiğini iddia etmiştir. Bu durum, mezheplerin kendi kimliklerini güçlendirme ve düşünsel meşruiyetlerini temellendirme çabalarının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Mezhepler, kendi yorumlarını dinin en sahih temsil biçimi olarak sunarken, çoğu zaman diğer mezheplerin görüşlerini eleştirme veya geçersiz kılma eğilimi göstermişlerdir.

Bu süreçte mezhepler arasındaki rekabet, yalnızca teolojik tartışmalarla sınırlı kalmamış; zaman zaman sosyal ve siyasi boyutlar da kazanmıştır. Mezheplerin kendi düşüncelerini ön plana çıkarma çabaları, bazı durumlarda diğer mezheplerin görüşlerini olumsuz bir şekilde değerlendirme veya onları yanlış olarak nitelendirme eğilimine dönüşebilmiştir. Böylece mezhepler arasındaki düşünsel farklılıklar, zamanla kimlik belirleyici unsurlar haline gelmiş ve mezhepsel aidiyetler dinî kimliğin önüne geçebilen bir konum kazanabilmiştir.

Oysa mezheplerin ortaya çıkışı, İslâm'ın kurucu ilkelerinin farklı tarihsel ve kültürel şartlar içinde yorumlanmasının doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Mezhepler, dinin kendisini değil, dinin anlaşılma biçimlerini temsil eden beşerî oluşumlardır. Bu nedenle herhangi bir mezhebin kendi yorumunu İslâm ile özdeşleştirme veya diğer mezhepleri dışlayıcı bir yaklaşım geliştirmesi, İslâm'ın evrensel ve kapsayıcı karakteriyle tam anlamıyla örtüşmemektedir.

Sonuç olarak İslâm'ın kurucu ilkeleri, Hz. Peygamber döneminde vahiy ile belirlenmiş ve tamamlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan mezhepler ise bu kurucu ilkelerin farklı yorum ve uygulama biçimlerini temsil eden düşünsel gelenekler olarak değerlendirilmelidir. Kur'an'ın rehberliği ve Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu model, İslâm'ın doğru anlaşılması için temel referans noktası olmaya devam etmektedir. Bu çerçevede mezheplerin, dinin kendisi olarak değil, dinin anlaşılma biçimleri olarak değerlendirilmesi hem İslâm'ın evrensel mesajının korunması hem de Müslüman toplumlar arasındaki birlik bilincinin güçlendirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

İslam düşünce tarihinde mezhepler arasındaki rekabet ve düşünsel ayrışmaların zamanla yalnızca teolojik tartışmalarla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda hadis literatürü üzerinde de etkili olduğu bilinmektedir. Nitekim tarihsel süreçte bazı mezheplerin lehinde veya aleyhinde hadislerin uydurulduğuna dair güçlü bulgular bulunmaktadır. Bu durum, mezhepler arası rekabetin yalnızca fikrî tartışma düzeyinde kalmayıp, dinî otorite üretme araçlarını da etkilediğini göstermektedir. Mezheplerin kendi görüşlerini güçlendirme ve meşruiyet kazanma çabaları, zaman zaman hadis rivayetlerinin bu doğrultuda kullanılmasına veya üretilmesine yol açmıştır. Bu tür gelişmeler, İslam düşünce tarihinin erken dönemlerinde yaşanan fikrî ve siyasal rekabet ortamının bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.

Her mezhebin mensupları, doğal olarak kendi mezheplerinin görüşlerini doğru, sahih ve İslam'a en uygun yorum olarak görme eğilimi göstermişlerdir. Buna karşılık diğer mezheplerin görüşleri çoğu zaman yanlış veya gerçeğe aykırı olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, mezhepler arasında "hak" ve "bâtıl" ayrımına dayanan keskin bir algının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Mezheplerin kendi yorumlarını hakikatin tek temsilcisi olarak görmeleri, zamanla mezhepsel kimliğin dinî kimliğin önüne geçmesine yol açabilmiştir.

Oysa mezheplerin doğası gereği bu tür mutlak doğruluk iddiaları taşıması mümkün değildir. Çünkü mezhepler, ilahî vahyin kendisi değil; vahyin insanlar tarafından anlaşılması ve yorumlanması sürecinde ortaya çıkan düşünsel oluşumlardır. Bu nedenle her mezhebin Kur'an'a uygun olan görüşleri bulunabileceği gibi, Kur'an'ın temel ilkeleriyle tam olarak örtüşmeyen bazı

yorumlarının bulunması da mümkündür. Mezheplerin beşerî karakteri, bu tür farklılıkların ve hata ihtimalinin her zaman var olabileceğini göstermektedir.

İnsan düşüncesinin tarihsel gelişimi incelendiğinde, bireylerin ve toplulukların zaman zaman araç ile amaç arasındaki ilişkiyi doğru kurmakta zorlandıkları görülmektedir. İslam açısından bakıldığında din, insanın hayatını anlamlandırmasına ve ahlaki bir düzen kurmasına yardımcı olan temel bir rehberdir. Bu anlamda din, insan için bir amaç değil; insanın varoluşunu anlamlandırmasına hizmet eden ilahî bir rehberdir. Mezhepler ise dinin anlaşılmasını kolaylaştıran yorum çerçeveleri olarak ortaya çıkmış araçsal yapılardır.

Ancak tarihsel süreçte bu araçsal yapıların zamanla amaç haline getirildiği görülmektedir. Mezheplerin dinin anlaşılması için ortaya çıkan araçlar olmaktan çıkarılarak dinin kendisiyle özdeşleştirilmesi, mezhepsel kimliklerin mutlaklaştırılmasına yol açmıştır. Bu durumun en dikkat çekici sonuçlarından biri, birçok mezhep veya dini grubun kendisini kurtuluşa ermiş tek topluluk, yani “Fırka-i Nâciye” olarak görmesidir. Bu yaklaşım, mezheplerin kendi yorumlarını dinin asli temsil biçimi olarak sunmalarına ve diğer mezhepleri dışlayıcı bir tutum geliştirmelerine neden olmuştur.

Bu anlayışın ortaya çıkardığı en önemli sorunlardan biri, mezheplerin bazı görüşlerinin dinin kendisi gibi algılanmasıdır. Böylece mezhepler, dinin sahip olduğu bazı temel işlevleri üstlenmeye başlamış ve din ile mezhep arasındaki sınırlar belirsizleşmiştir. Din ile mezhep arasındaki bu sınırın ortadan kalkması, mezhepsel yorumların mutlaklaştırılmasına ve dinin evrensel mesajının dar yorum kalıpları içine hapsedilmesine yol açabilmektedir.

Oysa mezhepler ve diğer dinî oluşumlar, İslam’ın farklı anlaşılma biçimlerini temsil eden beşerî yorum gelenekleri olarak değerlendirilmelidir. Mezhepler, dinin kendisi değil; dinin tarihsel ve düşünsel yorumlarıdır. Bu nedenle mezheplerin İslam’ın mutlak temsilcileri olarak görülmesi yerine, İslam’ın anlaşılma biçimleri olarak değerlendirilmesi daha sağlıklı bir yaklaşım ortaya koyacaktır.

Kurumsallaşan farklılaşmaların niteliği dikkate alındığında, mezhep adı verilen oluşumların İslam içindeki konumunu belirlemek de mümkün hale

gelmektedir. Kur'an'da belirtilen temel inanç esasları ile uyumlu olan yorumlar İslam düşüncesi içinde meşru bir çeşitlilik olarak değerlendirilebilir. Buna karşılık Kur'an'ın ortaya koyduğu temel inanç ilkeleri ile açık bir biçimde çelişen düşünceler, İslam düşünce geleneğinde “gulat” olarak adlandırılan aşırı fırkaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Gulat olarak ifade edilen bu akımlar, genellikle temel İslami inanç esaslarıyla bağdaşmayan aşırı yorumlarıyla dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak mezhepler, İslam düşüncesinin tarihsel gelişimi içinde ortaya çıkan beşerî yorum gelenekleridir. Bu nedenle mezheplerin din ile özdeşleştirilmesi yerine, onları dinin anlaşılma biçimleri olarak değerlendirmek gerekmektedir. Böyle bir yaklaşım hem mezhepler arasındaki gereksiz gerilimleri azaltacak hem de İslam'ın evrensel mesajının daha doğru anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Öte yandan Kur'an'ın ortaya koyduğu temel ilkelerle açık bir biçimde çelişmeyen mezheplerin, yalnızca isimleri, yorum biçimleri veya tarihsel gelişim süreçleri sebebiyle İslâm dairesi dışına itilmesi, İslâm'ın kapsayıcı ve evrensel yaklaşımıyla bağdaşan bir tutum değildir. Mezhepler, dinin kendisini değil; dinin anlaşılması ve yorumlanması sürecinde ortaya çıkan beşerî düşünce geleneklerini temsil etmektedir. Bu nedenle mezhepsel farklılıkların doğrudan doğruya iman alanının dışına taşınması ve bu farklılıkların Müslüman kimliğini belirleyen ölçütler haline getirilmesi, İslâm'ın temel yaklaşımıyla uyumlu bir davranış biçimi olarak değerlendirilemez.

Bir mezhebin “hak” veya “bâtıl” olarak nitelendirilmesinde başvurulabilecek tek temel ölçüt, Kur'an'ın ortaya koyduğu ilke ve değerlerdir. Kur'an, İslâm'ın kurucu kaynağı olarak inanç alanındaki temel çerçeveyi belirlemiş ve Müslüman kimliğinin ana hatlarını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu nedenle inanç alanında Kur'an'ın belirlediği temel esaslarla çelişmeyen yorumların İslâm düşüncesi içinde yer alması mümkündür. Buna karşılık Kur'an'ın ortaya koyduğu tevhid, nübüvvet ve ahiret gibi temel iman esaslarıyla açık bir biçimde çelişen düşünce ve yorumların İslâm'ın ana çerçevesi içinde değerlendirilmesi mümkün değildir.

Bununla birlikte Kur'an'ın inanç alanında kurumsallaşmış yapılara ve katı grup kimliklerine mesafeli bir yaklaşım sergilediğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Kur'an, iman olgusunu bireyin aklı, iradesi ve sorumluluğu ile doğrudan

ilişkilendirmektedir. İman, herhangi bir toplumsal aidiyetin sonucu olarak değil, bireyin bilinçli tercihi ve özgür iradesi ile gerçekleşen bir yöneliş olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle Kur’ân’da her bireyin kendi inancından sorumlu olduğu ve hiç kimsenin bir başkasının günahını yüklenemeyeceği açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu yaklaşım, İslâm’ın bireysel sorumluluğu merkeze alan bir inanç anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.

Kur’ân’ın özellikle eleştirdiği hususlardan biri de inancın geleneksel kalıplar içinde sorgulanmadan kabul edilmesidir. Kur’ân’da sıkça vurgulanan “ataların dini” eleştirisi, bireyin inancını yalnızca geçmişten devralınan geleneksel anlayışlar üzerinden şekillendirmesinin problemleri bir yaklaşım olduğunu ortaya koymaktadır. Bu eleştiri, dinî geleneğin bütünüyle reddedilmesi anlamına gelmemekle birlikte, bireyin inanç konusunda eleştirel bir bilinç geliştirmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla İslâm’da iman, yalnızca geleneksel aidiyetlerin bir sonucu olarak değil, aklın ve iradenin bilinçli bir tercihi olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu perspektiften bakıldığında, mezhepler arasında kesin bir “hak mezhep–bâtıl mezhep” ayırımından söz etmek yerine, Kur’ân’ın öngördüğü istikamet doğrultusunda hareket eden veya bu istikametten uzaklaşan Müslümanlardan söz etmek daha anlamlı bir yaklaşım ortaya koyabilir. Çünkü İslâm’da iman, öncelikle bireysel bir tutum ve sorumluluk meselesidir. Bir mezhebe mensup olmak, hangi mezhep olursa olsun, bireyin Müslümanlığını otomatik olarak garanti altına almaz. Mezhepsel aidiyet, bireyin dini kimliğini belirleyen mutlak bir ölçüt değildir.

İslâm’da belirleyici olan, bireyin temel iman esaslarını kabul etmesidir. Bir insan, kim olursa olsun ve hangi mezhebe mensup bulunursa bulunsun, Allah’a, ahiret gününe ve Hz. Muhammed’in peygamberliğine inanıyorsa İslâm dairesi içinde yer almaktadır. Bu temel esaslar, Müslüman kimliğinin en önemli ortak paydasını oluşturmaktadır. Mezhepler ise bu ortak payda içinde ortaya çıkan yorum farklılıklarını temsil eden düşünsel geleneklerdir.

Sonuç olarak mezheplerin İslâm ile özdeşleştirilmesi yerine, onları İslâm’ın anlaşılma biçimleri olarak değerlendirmek daha sağlıklı bir yaklaşım sunmaktadır. Böyle bir yaklaşım hem mezhepler arasındaki gereksiz gerilimleri azaltacak hem de Müslümanların Kur’ân’ın belirlediği ortak inanç zemininde buluşmalarını

kolaylaştıracaktır. Bu ortak zemin, İslâm'ın evrensel mesajının korunması ve Müslüman toplumlar arasındaki birlik bilincinin güçlenmesi açısından temel bir referans noktası oluşturmaktadır.

Hiçbir mezhep veya dinî oluşumun, herhangi bir kimsenin Müslüman olup olmadığını belirleme yetkisine sahip olduğunu söylemek, İslâm'ın temel ilkeleriyle bağdaşan bir yaklaşım değildir. Çünkü İslâm'da iman, bireyin Allah ile kurduğu doğrudan ilişkiye dayanan bir olgudur ve bu ilişki herhangi bir mezhep, cemaat ya da dinî otorite tarafından belirlenemez. Kur'ân'ın ortaya koyduğu iman anlayışına göre bir kimsenin Müslüman sayılabilmesi, belirli bir mezhebe mensup olmasına değil; Allah'a, ahiret gününe ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine iman etmesine bağlıdır. Dolayısıyla mezheplerin bireylerin Müslüman olup olmadığını belirleme yetkisine sahip olduklarını ileri sürmek, dinin bireysel sorumluluk esasına dayanan yapısını göz ardı etmek anlamına gelir.

Mezheplerin “hak” veya “bâtıl” olarak tasnif edilmesi meselesi de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Böyle bir tasnif, ancak Kur'ân'da belirtilen temel inanç esaslarıyla açık biçimde çelişen düşünce ve yorumları tespit etme noktasında anlamlı olabilir. Kur'ân'ın ortaya koyduğu tevhid, nübüvvet ve ahiret gibi temel iman esaslarını reddeden veya bu esaslarla açıkça çelişen görüşlerin İslâm'ın ana çerçevesi içinde değerlendirilmesi mümkün değildir. Bunun dışında kalan mezhepsel yorum farklılıklarının doğrudan doğruya “hak–bâtıl” ayrımı üzerinden değerlendirilmesi, İslâm düşünce geleneğinin tarihsel çeşitliliğini göz ardı eden indirgemeci bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

İslam düşünce tarihinde yaygın biçimde kullanılan “dört hak mezhep” ifadesi de çoğu zaman yanlış anlaşılabilir. Bu ifadeyle kastedilen, tarihsel süreç içinde varlığını sürdürebilmiş ve geniş bir takipçi kitlesi edinmiş olan dört fıkıh ekolüdür. Bunlar Hanefilik, Hanbelilik, Şâfîlik ve Mâlikîlik olarak bilinen fıkıh mezhepleridir. Ancak bu ifade, İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan mezheplerin yalnızca bu dört mezhepten ibaret olduğu anlamına gelmez. Aksine İslam tarihi boyunca hem itikadî hem de fikhî alanlarda yüzlerce mezhep ve düşünce ekolü ortaya çıkmıştır. Bunların önemli bir kısmı tarihsel süreç içinde çeşitli sebeplerle ortadan kalkmış, yalnızca bazıları günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir.

Dolayısıyla hak mezheplerin sayısını yalnızca bu dört fıkıh mezhebiyle sınırlandırmak, İslam düşünce tarihinin zengin ve çok katmanlı yapısını görmezden gelmek anlamına gelecektir. İslam düşüncesinin tarihsel gelişimi incelendiğinde, farklı coğrafyalarda ve farklı toplumsal şartlar içinde çok sayıda düşünce ekolünün ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durum, İslam düşünce geleneğinin dinamik ve çoğulcu yapısının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Daha önce de vurgulandığı gibi İslâm dini, kurtuluş meselesini bireysel sorumluluk temelinde ele almaktadır. Kur'ân'a göre her insan kendi inancından ve davranışlarından sorumludur ve hiç kimse bir başkasının günahını yüklenemez. Bu nedenle bir kimsenin kurtuluşu, herhangi bir mezhebe mensup olmasına değil; Kur'ân'da belirtilen temel iman esaslarına inanmasına ve bu inanç doğrultusunda yaşamasına bağlıdır.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Kur'ân'da belirtilen temel inanç esaslarına iman eden her insan, hangi mezhebe mensup olursa olsun İslâm dairesi içinde yer almaktadır. Mezhepler bu ortak inanç zemini içinde ortaya çıkan yorum farklılıklarını temsil eden düşünsel geleneklerdir. Dolayısıyla bir Müslümanın hangi mezhebe mensup olduğu, onun Müslüman kimliğinin belirleyici ölçütü değildir.

Bu bakımdan Müslüman olan bir kimsenin, mezhebinin adı ne olursa olsun, esas itibarıyla "hak mezhep" mensubu olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü belirleyici olan mezhep aidiyeti değil; bireyin Kur'ân'da belirtilen temel iman esaslarına inanmasıdır. Böyle bir yaklaşım, hem mezhepler arasındaki gereksiz gerilimleri azaltacak hem de Müslümanların ortak inanç zemininde buluşmalarını kolaylaştıracaktır. Bu ortak zemin, İslâm'ın evrensel mesajının anlaşılması ve Müslüman toplumlar arasındaki birlik bilincinin güçlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır.